

**Türk Tarihinin Kaynakları: Altay'da Göktürk Maddi Kültürünün
Arkeolojik Kaynaklarına Genel Bir Bakış**

Ali TORAMAN*

Özet

Türk tarihi ve kültürünün önemli kaynaklarından birisi de arkeolojik eserlerdir. Orta Asya, Kafkaslar, Sayan-Altay, Minusinsk vd. gibi Türk tarihi ve kültürüne yurtluk etmiş yerler, çok sayıda maddi kültür kalıntılarını içinde barındırmaktadır. Bu kalıntılar ve eserler Türk tarihi ve kültürü için somut deliller ve veriler sunan temel kaynaklar olması sebebiyle büyük bir öneme sahiptir. Türklerin en eski yurtlarından birisi olan ve Türk Tarihi için son derece mühim olan Altay coğrafyası da sayısız arkeolojik eserleriyle doğal bir müze gibidir. Altay'ın herhangi bir yerinde dolaşırken kurgan, kaya resimleri veya diğer arkeolojik eserlerden birisine denk gelmemek mümkün değildir. Her döneme ait sayısız arkeolojik eserler bütün bir coğrafyaya adeta serpilmiş durumdadır. Bu dönemlerden birisi de hiç şüphesiz Göktürk dönemidir ve Göktürk kültürüne ait çok sayıdaki kurgan, balbal, kaya resimleri gibi Türk tarihine tanıklık eden maddi kültür kalıntıları, tarihin temel kaynaklarından birisi olma özelliğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Tarihi kaynak, Altay, Göktürk, arkeoloji, maddi kültür.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Öğretim Üyesi, alitoraman84@gmail.com. (Makale gönderim tarihi:
02.10.2019; Makale kabul tarihi: 12.11.2019)

Sources of Turkish History: An Overview of the Archaeological Sources of Turkic Khaganate Material Culture in Altai

Abstract

One of the important sources of Turkish history and culture is the archaeological remains. Central Asia, Caucasus, Sayan-Altai, Minusinsk, which have been homeland of Turkic history and culture, contain many material cultural remains. These remains and artefacts are of great importance as they are the main sources of concrete evidence and data for Turkic history and culture. The Altai geography, which is one of the oldest homeland of the Turks and which is very important for Turkish History, is like a natural museum with numerous archaeological remains. While wandering anywhere in the Altai, it is impossible to not see one of kurgan, petroglyphs or other archaeological remains. There are archaeological remains belonging to all periods in the Altai region. One of these periods is undoubtedly the Turkic Khaganate period. Numerous kurgan, balbal and petroglyph belonging to Turkic Khaganate show that it is one of the main sources of history.

Key ords: *Historical sources, Altai, Turkic Khaganate, archaeology, material culture.*

Giriş

Arkeolojik kalıntılar tarihin temel kaynaklarından birisidir, arkeolojik verilerin sağladığı maddi unsurlar, somut bilgiler, siyasi ve özellikle kültür tarihi konusunda çok değerli bilgiler vermektedir. Durum böyle olmakla birlikte bu konuda Türkiye’de yeterince çalışma yapılmamıştır hatta Türkiye’de 40’ın üzerinde arkeoloji bölümü bulunmasına rağmen Orta Asya Arkeolojisi üzerine ciddi bir araştırma ve çalışma yapan bir arkeoloji bölümümüz de yoktur. Türkistan bölgesindeki Türk kültürüne ait maddi kalıntıların büyük bölümü Rus arkeologlar tarafında kazılmış ve incelenmiştir ve aynı zamanda kazılmaya ve incelenmeye devam

etmektedir. Bundan dolayı da eski Türk maddi kültürü konusunda Rusça artık kaynak dil görevini üstlenmektedir ve ele aldığımız çalışma ve aşağıda verdiğimiz bilgiler de daha çok Rusça hazırlanmış arkeolojik kazı raporlarına ve araştırmalara, bölgede yaptığımız saha çalışmalarına dayanmaktadır. Yüzyılı aşkın bir süredir bu bölgede kazı çalışmaları sürdürülmekte ve bu sayede Türk kültür tarihinin aydınlatılmasında somut bilgiler elde edilmektedir. Kazı çalışmaları sayesinde binlerce yıllık bir döneme ait kültürlerin günlük hayatları, dini inançları, yiyecekleri, giyim-kuşamları, kullandıkları silahları, at koşumları, teknolojileri, ekonomik uğraş alanları, sanat eserleri gün yüzüne çıkarılmaktadır.

Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyetindeki Göktürk Dönemi Maddi Kültür Kalıntıları

Onguday Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Aşağı Sooru: Aşağı Sooru adlı yerleşim biriminde yer almaktadır. 1982 yılında Göktürlere ait bir kurgan kazılmış ve doğu istikametine çevrilmiş at iskeletine rastlanmıştır, yanında ise çok sayıda at koşumları yer almaktaydı. Kazı raporları İlyuşin¹ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI. yy.ın ikinci yarısı - VII. yy.ın ilk yarısına aittir.

Balık-Sook I: Kurota nehrinin Ursul nehrine döküldüğü yerin yakınında yer almaktadır. Mezarlık, 1985 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 9, 10, 11, 12, 14, 15, 18, 19, 23, 34 numaralı toplam 10 kurgan kazılmıştır. Bu kurganlar 6-12 m çaplarında ve 20-80 cm boylarındaydı. Bu kurganların tamamında belli derecelerde soyulma izine rastlanmıştır. Kurganların neredeyse tamamında insanla birlikte at iskeleti de mevcuttu, kurganlardaki atların sayısı 1'den 4'e kadar

¹ A. M. İlyuşin, "Ritualniye Zahoroneniya Koney v Gornom Altaye", *Sohraneniye i İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya*, Sayı 5, Barnaul 1995, s. 122-125.

değişmekteydi. Genellikle, insanlar doğu istikametine atlar ise tam tersi istikamete çevrilmiş durumdaydı. Bunların içindeki 23 numaralı kurgan ise anıt mezardı ve batı tarafında 10 adet balbal mevcuttu. 11 numaralı kurgan ise içinde barındırdığı eşyaların çokluğu ve zenginliği açısından diğer kurganlardan farklı özellik taşımaktaydı. Bu kurganda 4 adet at olmasının yanında zırh, gümüş kap, gümüş plakalardan kemer, mızrak, altın küpe gibi değerli eşyalar vardı. Kurganların tamamında ise silahlar, at koşumları, süs eşyaları, çeşitli iş araçları, günlük ev eşyaları mevcuttu. Kazı raporlarının tamamı Kubarev² tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-VIII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

Baltargan: Kupçegen köyünün 40 km güneybatısında yer almaktadır ve orada yaşayan yerli halk tarafından keşfedilmiştir. Mezarlıkta bulunan eşyalar 1995 yılında Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti Yerel Tarih Müzesi'ne getirilmiştir. Bulunan iskeletlerden birisi sıra dışıdır, bu iskelet kayaya oyulmuş bir odacık içine boylu boyunca sırtüstü yatırılmış, kafası da kuzeydoğuya çevrilmişti ancak iskeletin elleri ve dizden aşağı bacak kemikleri yoktu. Yanında ise kendisiyle ters istikamete çevrilmiş bir at iskeleti, çok sayıda savaş aletleri ve at koşumları yer almaktaydı.³

Büyük Yaloman II: Büyük Yaloman nehrinin ağzından 2,5 km. kuzeyde yer almaktadır. Mezarlıkta 8 kurgan bulunmaktadır ve büyük bölümü erken demir devrine aittir. 1989 yılında incelemeler yapılmış, Göktürk dönemine ait olan 4 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda

² G. V. Kubarev, V.D. Kubarev, "Pogrebeniye Znatnogo Turka iz Balık-Sooka", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, №4, 2003, s. 64-82; G. V. Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya (Po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov)*, Novosibirsk 2005, s. 380-383.

³ Yu. S. Hudyakov, V.A. Koçoyev, V.M. Monosev, "Baltarganskiye Nahodki", *Gumanitarniye Nauki v Sibiri*, №3, 1996, s. 46-53.

kuzey istikametine çevrilmiş at iskeleti ve beraberinde at koşumları bulunmuştur. Kurgan VII.-VIII. yüzyıllara aittir.⁴

Kalbak-Taş: Kalbak-Taş adlı yerden 3-4 km. uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlık 1991 yılında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait iki kurgan kazılmış, 2 numaralı kurganda kuzey istikametine çevrilmiş bir insan iskeletiyle güney istikametine çevrilmiş bir at iskeleti tespit edilmiştir. Atla insan iskeleti arasına kazık çakılarak bir set oluşturulmuştur. Silahlar, at koşumları ve seramik bir kap ve günlük ev eşyaları kurgandaki buluntular arasındaydı. Kazılan ikinci kurgan ise anıt mezardan oluşmaktaydı ve İskit dönemine ait bir kurganın üzerine yapılmıştı. Kurganda silahlar, savaş aletleri ve at iskeleti mevcuttu. Kazı raporları Kubarev⁵ tarafından yayınlanmıştır. Kurganın IX. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır.

Kara-Koba: Kara-Koba vadisinin yakınında yer almaktadır. Mezarlık 1980-81 yıllarında V.A. Mogilnikov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından incelenmiştir. Kara-Koba I mezarlığında Göktürk dönemine ait 1, 8, 22, 25, 47, 72, 74a, 75, 85 numaralı kurganlar olmak üzere toplam 9 adet kurgan kazılmıştır. Kurganlar fazla büyük değildi ve 3 kurganın çevresinde taş diziliydi ve kurganların büyük çoğunluğu soyulmuştu. Tüm kurganlarda doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti mevcuttu ve aynı şekilde 85. kurgan hariç tüm kurganlarda batı istikametine çevrilmiş birer at mevcuttu, 85. kurganda ise diğerlerinden farklı olarak 2 at vardı. 6 kurganda atlar taş set çekilerek oluşturulmuş ikinci bir bölüme yerleştirilmiştir. 47 numaralı kurganda ise yetişkin bir erkek iskeletinin yanında bir de çocuk iskeleti vardı ve aynı kurganın doğu tarafında iki tane dikili taşla bir de taş heykel mevcuttu. 85 numaralı kurgan ise iki at iskeletine sahip olmasının yanında eşya bakımından da zengindi, kurganda kılıç, gümüş kemer ve

⁴ V. A. Mogilnikov, A. S. Surazakov, "Raskopki Mogilnikov Bolşoy Yaloman-I-II", *Arheologičeskiye i Folkloriye Istočniki po İstorii Altaya*, Gorno-Altaysk 1994, s. 38-48.

⁵ Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya*, s. 378-381.

diğer birtakım eşyalar mevcuttu. Kurganlardan silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları, elbise parçaları ve günlük eşyalar elde edilmiştir. Bu kurganlardan başka aynı mezarlıkta at gömülü olan ve atın yanında koşum takımları bulunan 90 ve 123 numaralı kurganlar da kazılmıştır. Kurganlara ait kazı raporları Mogilnikov tarafından yayınlanmıştır.⁶ Kara-Koba II mezarlığında da Göktürk dönemine ait kurgan kazılmıştır. 13 numaralı bu kurganda doğu istikamete çevrilmiş 40-45 yaşlarında bir erkek iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti, beraberinde ise elbiseler, silahlar, at koşumları bulunmuştur. Kurganların VI.-VIII. yüzyıllara ait oldukları tespit edilmiştir.

Kurota: Kurota nehrinin Ursul nehrine döküldüğü yerden 2 km. uzaklıkta yer almaktadır. Kurota I mezarlığında 1937 yılında S.V. Kiselev⁷ tarafından 1 numaralı kurgan, 1977 yılında V.A. Mogilnikov⁸ tarafından ise 2 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş genç bir insan ve batı istikametine çevrilmiş at iskeleti yer almaktaydı, gençle at arasına büyük taşlardan bir set çekilmişti. Kurganda herhangi bir eşya tespit edilmemiştir. Kurota II mezarlığında ise 1979 yılında incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler sırasında Göktürlere ait 46 numaralı kurgan kazılmış fakat daha önce soyulmuş olduğu tespit edilmiştir. Kurganda sadece dağınık halde insan ve at iskeleti bulunmuş ve aynı şekilde dağınık halde metal ayna, ağaç tarak ve at koşumları tespit edilmiştir. İnsan iskeletinin ve atın vaziyetinden insanın doğu istikametine, atın ise batı istikametine çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır, ancak burada ilginç olan kazı sırasında insan iskeletinin üst kısmında bir köpeğe ait iskeletin bütün

⁶ V. A. Mogilnikov, "Kurgan 85 Kara-Kobi-I i Nekotoriye İtogi İzuçeniya Drevneturkskoh Pamyatnikov Altaya v Svyazi s İssledovaniyami v Kara-Kobe", *İstoçniki po İstorii Respubliki Altay*, Gorno-Altaysk 1997, s. 187-234.

⁷ S. V. Kiselev, *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskova 1951, s. 531-532.

⁸ V. A. Mogilnikov, A. V. Kuybişev, V.N. Yelin, "Raskopki v Kurote", *Problemi Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii Altaya*, Gorno-Altaysk 1992, s. 83-84.

olarak bulunmasıdır. Bu kurgana ait kazı raporları Surazakov⁹ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII.-VIII. yüzyıllara aittir.

Şibe: Şibe yerleşim yerine yakın olan Ursul nehri vadisinde yer almaktadır. M.P. Gryaznov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1927 yılında Göktürk dönemine ait 5 kurgan kazılmıştır ancak kazı raporları yayınlanmamıştır, Şibe II mezarlığında Altay Devlet Üniversitesi tarafından 1986 yılında Göktürk dönemine ait 10 kurgan kazılmıştır. Mamadakov'un verdiği bilgilere göre burada atla birlikte bir insanın gömüldüğü kurganlar ve sadece atların gömüldüğü kurganlar mevcuttu. Kurganlarda insanlar doğu istikametine ve diğer Göktürk kurganlarında olduğu gibi atlar ise tam tersi istikamete çevrilmişti ve yine Göktürk kurganlarında karakteristik bir özellik olan atla insan arasına yapılmış bir set vardı. Kazı raporları yayınlanmamıştır.¹⁰

Tuekta: Ursul nehri vadisinde Tuekta adlı yerleşim yerinin yakınında yer almaktadır. Bu mezarlıktaki kazı çalışmaları 1935'te A.P. Markov ve S.M. Sergeev tarafından başlatılmış, 1937 yılında Sayan-Altay arkeoloji ekibi tarafından devam ettirilmiştir. Burada Göktürk dönemine ait 9 adet kurgan kazılmıştır, ancak içlerinden 3 ve 4 numaralı kurganlar önem arz etmektedir. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti mevcuttu. İçinde değerli eşyaların bulunduğu gizli bir bölümü olmasından dolayı 4 numaralı kurgan daha fazla dikkat çekmektedir. Bu gizli bölümde altın plakalarla kaplı kemer, at koşumları için süs eşyaları, gümüş kap, ipek elbise kalıntıları ve aynı zamanda silahlar ve günlük ev eşyaları vardı. Kazı raporlarının sadece bir kısmı Yevtyuhova ve Kiselev¹¹ tarafından yayınlanmıştır. Bu

⁹ A. S. Surazakov, "Raskopki Pamyatnikov Kurata-II i Kor-Kobi-I", *Problemy İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk 1990b, s. 56-96.

¹⁰ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 173-174.

¹¹ L.A. Yevtyuhova, S.V. Kiselev, "Otçet o Rabotah Sayano-Altayskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii v 1935 g.", *Trudi GİM*, Sayı 16, 1941, s. 75-117.

kurganlarda Göktürk alfabesiyle yazılmış bazı eşyalara da rastlanmıştır.¹² Kurganların VIII. yy.ın ikinci yarısı ve IX. yy.ın ilk yarısına ait oldukları tahmin edilmektedir.

Koş-Agaç Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Ak-Alaha: Ak-Alaha nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. 1995 yılında Ak-Alaha I mezarlığında Göktürk dönemine ait 3 numaralı kurgan kazıldı. İskit dönemine ait bir eserin doğu tarafında yer almaktaydı ve oldukça büyük taşlardan daire şeklinde yapılmıştı. Mezar definciler tarafından soyulmuştu, kurganda insan iskeletiyle birlikte karşit yönlere çevrilmiş 3 tane at iskeleti de mevcuttu. 1994 yılında Ak-Alaha III mezarlığında Göktürk kültürüne ait bir de anıt mezar incelenmiştir (2 numaralı kurgan). Bu kurganlara ait kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece Molodin'in verdiği kısa bilgiler vardır.¹³

Ak-Koobi: Barburgazı nehrinin sol tarafında Ak-Koobi adlı bölgede yer almaktadır. Göktürlere ait 2 kurgan kazılmıştır. Birisinde taş plakalardan oluşturulmuş kabin mevcuttu ve taş höyükten oluşmaktaydı. Höyüğüne neredeyse bitişik şekilde insan biçimli bir heykel dikilmişti. Kurganda kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve yanında ters yönlere çevrilmiş 2 at iskeleti mevcuttu. Ak-Koobi III mezarlığında da Göktürlere ait yuvarlak yapılı, taş höyükli bir kurgan kazılmıştır (2 numaralı kurgan). Kurganda kafası doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve onun tersi yöne çevrilmiş bir at iskeleti mevcuttu, atla insan arasına kütükten ve bir dizi taştan yapılmış bir duvar örülmüştü. Kurganlarda savaş aletleri, at koşumları, elbise parçaları ve ipek elbiseler, günlük araç gereçler bulunmuştur. Kazı raporlarının tamamı

¹² Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 143.

¹³ Molodin, Polosmak, Novikov, vd., *Arheologičeskiye Pamyatniki Ploskogorya Ukok*, s. 70-73.

yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yüzyılın ikinci yarısı ve VIII. yüzyılın ilk yarısına aittir.¹⁴

Barburgazı: Barburgazı nehri vadisinde yer almaktadır. Mezarlık, 1970'li yılların sonunda ve 1990'lı yılların başında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 3 kurgan kazılmıştır. Barburgazı I mezarlığında İskit dönemine ait bir kurgan dizisinin doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 20 numaralı kurgan kazılmıştır. Anıt mezar özelliği taşıyan bu kurganın çukuru taş setle ikiye bölünmüştü ve bir tarafına batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti yerleştirilmişti. İnsana ayrılan tarafa ise ona ait eşyalar yerleştirilmişti. Barburgazı II mezarlığında ise Göktürlere ait 9 numaralı kurgan kazılmıştır. Bu kurgan İskit dönemine ait kurganların doğu tarafında yer almaktaydı. Kurganın doğu tarafında içinde hiçbir materyal bulunmayan kare şeklinde taş döşenerek oluşturulmuş bir ritüel alan mevcuttu. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve ona ters istikamette yerleştirilmiş 2 at iskeleti mevcuttu, insanla atlar arasına kazıklar çakılarak bir hat oluşturulmuştu. Barburgazı III mezarlığında da Göktürlere ait 7 numaralı kurgan kazılmıştı fakat bu kurgan soyulmuştu, mezar çukurunda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve yanında da yine aynı istikamete çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı. Kazılan bu kurganlarda silahlar, at koşumları, süs eşyaları, elbise parçaları, iş araçları, günlük ev eşyaları bulunmuştur. Bu kurganlara ait kazı raporları Kubarev¹⁵ tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-VIII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

Bertek: Ukok platosunda Bertek vadisinde yer almaktadır. Mezarlık, 1991 yılında incelenmiştir. Bertek 27 mezarlığında İskit dönemine ait bir kurganın üzerine yapılmış Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır. Kurgan çukurunda batı istikametine çevrilmiş kafatasları olmayan 2 at iskeleti ve at koşum takımları bulunmaktaydı. Bertek 34

¹⁴ Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya*, s. 375-376.

¹⁵ Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya*, s. 372-375.

mezarlığında ise doğu istikametine çevrilmiş bir kadın iskeletinin yer aldığı Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır, kurgan çukuru taş dizilerek ikiye bölünmüş ve bir tarafına da kadınla ters istikamette yatan at yerleştirilmiştir. Kurganlarda metal ayna, gümüş kap, süs eşyaları ve at koşumları bulunmuştur. Bu kurganlara ait kazı raporlarının tamamı yayınlanmıştır. Bertek 34'teki kadın iskeleti VII.-VIII. yüzyıllara, Bertek 27 ise IX. yüzyıla aittir.¹⁶

Borotal: Borotal adlı yerde bulunmaktadır. Borotal mezarlıklarında Göktürk dönemine ait 5 kurgan kazılmıştır. Borotal I mezarlığında Göktürlere ait olan 6, 50, 51 numaralı kurganlar kazılmış ve tamamının anıt mezar oldukları tespit edilmiştir. Mezarlarda insan iskeletine rastlanmamakla birlikte batı istikametine çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. Borotal II mezarlığında da Göktürk dönemine ait bir kurgan tespit edilmiştir. Yuvarlak şekilde ve taş dolgulu orta büyüklükte bir kurgandır. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı. Ayrıca kurganda savaş aletleri, at koşumları, günlük eşyalar tespit edilmiştir. Bu kurganlara ait kazı raporları yayınlanmıştır. Kurganlar VI.-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.¹⁷

Colin: Yustid nehri vadisinde Colin diye anılan yerde bulunmaktadır. Bu mezarlıkta farklı guruplar içinde yer alan Göktürk dönemine ait 4 kurgan kazılmıştır. Colin I mezarlığında 9 ve 10 numaralı kurganların Göktürk dönemine ait oldukları tespit edilmiş, her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti bulunmuştur, insan iskeletleriyle birlikte 9 numaralı kurganda 2 adet, 10 numaralı kurganda ise 1 adet batı istikametine çevrilmiş at iskeletleri tespit edilmiştir. At iskeletleriyle insan iskeletinin arasına kazık çakılarak veya taş dizilerek bir set çekilmiştir. Colin III mezarlığında ise 1 ve 2 numaralı

¹⁶ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 151-152.

¹⁷ V. D. Kubarev, "Drevneturkskiye Kenotafi Borotala", *Drevniye Kulturi Mongolii*, Novosibirsk 1985a, s. 136-148; Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya*, s. 376-379.

kurganların Göktürk dönemine ait oldukları tespit edilmiştir. 1 numaralı kurganın güneybatısına bir taş dikilmişti. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve yanlarında da batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti bulunmuştur, atlarla insanların arasında kurganın birinde kazık çakılarak diğerinde ise taş örülerek set çekilmişti. Kurganlarda eşya olarak savaş aletleri, at koşumları, süs eşyaları, elbise parçaları, iş gereçleri, günlük eşyalar yer almaktaydı. Kazı raporları Kubarev¹⁸ tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-IX. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

Jana-Aul: Jana-Aul köyünde Çatır adlı arazide yer almaktadır. Tarımsal çalışmalardan dolayı yüzeyi tahrip edilmiştir. Kurganda taş kabin içinde kuzey istikametine çevrilmiş ve mumyalanmış bir kadın cesedi ve aynı yöne çevrilmiş bir at iskeleti bulunmuştur. Kurganda çok sayıda at koşum takımları, ipek elbise parçaları, süs eşyaları ve ağaç kap ele geçirilmiştir. Kazı raporları Koçeyev ve Hudyakov¹⁹ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI.-VII. yüzyıllara aittir.

Kalcin VIII: Kalcin nehrinin ağzından 450 m. güneybatıda yer almaktadır. Mezarlık 1993 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 1 ve 3 numaralı kurganların kazısı yapılmıştır. 1 numaralı kurganda padboy* yer almaktaydı. 1 numaralı kurganda kuzeydoğu istikametine

¹⁸ G. V. Kubarev, "Jenskoye Drevneturkskoye Pogrebeniye iz Mogilnika Colin III", *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Cilt 10, Sayı 5, 2011b, s. 221-240; Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya*, s. 372-373.

¹⁹ Yu. S. Hudyakov, V. A. Koçeyev, "Drevneturkskoye Mumifitsirovannoye Zahoroneniye v Mestnosti Çatır u s. Jana-Aul v Gornom Altaye, *Gumanitarniye Nauki v Sibiri*, №3, 1997, s. 10-18; V. A. Koçeyev, Yu. S. Hudyakov, "Rekonstruktsiya Uzdi iz Drevneturkskogo Pogrebeniya u s. Jana-Aul v Gornom-Altaye", *Pamyatniki Drevneturkskoy Kulturi v Sayano,Altaye i Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk 2000, s. 117-126.

* Padboy: Kurgan çukuru kazıldıktan sonra, kazılan çukurun bir duvarına ölü sığacak kadar bir odacık, bir bölme açılır ve ölü buraya yerleştirildikten sonra ağzı da taş, toprak gibi çeşitli malzemelerle kapatılır. Ölünün gömülmesi için

çevrilmiş, 2 numaralı kurganda ise batı istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve yanlarında onlarla ters istikamete çevrilmiş birer tane at iskeleti mevcuttu. Kurganlarda at koşumları ve günlük ev eşyaları bulunmuştur. Kazı raporları Molodin ve Novikov²⁰ tarafından yayınlanmıştır. Kurganların VII.-VIII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

Kok-Su I: Kok-Su nehrinin sağ tarafında bu nehrin Argut nehrine döküldüğü yerden 6 km. uzaklıkta yer almaktadır. 1964-66 yıllarında S.S. Sorokin başkanlığındaki Güney Altay arkeoloji ekibi tarafından incelenmiştir. Erken demir devrine ait kurganın üzerine yapılan Göktürk dönemine ait 27 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurgan soyulmuştu ve içindeki at iskeleti ile eşyalar (üzengi, iki adet toka, gem halkası, küpe) dağınık halde yer almaktaydı. Kazı raporu Sorokin²¹ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI.-VII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

Kuray: Tadila adındaki yerde Kuray stepinde bulunmaktadır. Mezarlık 1935 yılında Sayan-Altay arkeoloji ekibi tarafından incelenmiş ve Göktürk dönemine ait 11 kurgan kazılmıştır. Kurganların büyük çoğunluğunda insan iskeletiyle birlikte bir ya da iki at iskeleti tespit edilmiştir, insanlar genellikle doğu ya da kuzey istikametlerine, atlar ise yanında gömüldüğü insanla ters istikamete çevrilmiştir. Kurgan çukurlarının bir bölümünde taş döşeme, ağaç veya taştan yapılmış

gizli bir bölme olarak açılan bu mezar geleneğine padboy adı verilmektedir. Kelimenin kökeni Rusça'dır. Bahaeddin Ögel bir eserinde, mezar çukuru kazıldıktan sonra ölüyü yerleştirmek için yapılan bu ikinci bölmeyi "niş" kelimesiyle tabir etmektedir. Bkz; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 75.

²⁰ V. İ. Molodin, A. V. Novikov, A. İ. Solovyev, "Pogrebalniye Kompleksi Drevneturkskogo Vremeni Mogilnika Kalcin-VIII", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, №2, 2003, s. 71-86.

²¹ S. S. Sorokin, "Tsepoçka Kurganov Vremen Rannih Koçevnikov na Beregu r. Kok-Su (Yujniy Altay)", *ASGE*, Sayı 18, 1974, s. 62-91.

bölme set ve kütükler yer almaktaydı. Sıradan kurganların yanında elit insanlara ait kurganlar da incelenmiştir. Örneğin; Kuray IV mezarlığındaki 1 ve 3 numaralı kurganlarda insan iskeletinin yanında üçer tane at iskeleti ve değerli eşyalar bulunmuştur. Kuray mezarlığındaki tüm kurganlarda silahlar, at koşumları, süs eşyaları, elbise aksesuarları, iş gereçleri ve günlük eşyalar bulunmuştur. Kazı raporlarının sadece bir kısmı yayınlanmıştır. Kuray mezarlığında incelenen Göktürk kurganları VI.-X. yüzyıllara aittir.²²

Ulandrik: Ulandrik nehri vadisinde yer almaktadır. Ulandrik I'de İskit kurganlarının doğusundaki Göktürk dönemine ait 10 numaralı kurgan kazılmıştır. Soyulmuş olan kurganda kuzey istikametine çevrilmiş bir insan ve güney istikametine çevrilmiş 2 at iskeleti mevcuttu. Kurganda silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları, günlük ev eşyalarından parçalar vardı. Ulandrik III'te ise Göktürlere ait 5 numaralı kurgan kazılmıştır. Bu kurgan da İskit kurganlarının doğusunda yer almaktaydı ve yine aynı şekilde kurgandaki insan iskeleti doğu, at iskeleti de batı istikametine çevrilmişti. Kurganda silahlar, elbise aksesuarları ve at koşumları mevcuttu. Kazı raporları Kubarev²³ tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VII.-VIII. yy.lara aittir.

Uzuntal: Uzuntal vadisinde yer almaktadır. Mezarlık, 1972 yılında D.G. Savinov başkanlığındaki ekip tarafından incelenmiş, Uzuntal I'de 1 ve 2 numaralı, Uzuntal V'de 1 ve 2 numaralı, Uzuntal VI'da 1 numaralı ve Uzuntal VIII'de 1 numaralı kurganlar olmak üzere toplam 6 kurgan kazılmıştır. Kurganların büyük çoğunluğunda doğu veya kuzey istikametine çevrilmiş insan iskeletleri ve bir istisna hariç insanlarla ters istikamete çevrilmiş at iskeletleri mevcuttu. Uzuntal I'deki 1 ve 2 numaralı kurganlar ise anıt mezar özelliği taşımaktaydı. 2 numaralı anıt mezar iki kişilikti. Kurgan çukurunun bir tarafında 2 at iskeleti yer alırken diğer tarafında ise 2 erkek savaşıya ait eşyalar yer almaktaydı.

²² Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 163.

²³ Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Altaya*, s. 366-368.

Kurganlarda silahlar, at koşumları, çeşitli iş gereçleri, elbise aksesuarları, süs eşyaları ve günlük ev eşyalarından parçalar bulunmuştur. Kazı raporları Savinov²⁴ tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar V.-X. yüzyıl aralığındadır.

Talduair I: Talduair nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. Mezarlık, 1994 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 6 ve 7 numaralı kurganlar kazılmıştır. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş birer insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti vardı, at ve insan arasına taş ve ağaç kazıktan set çekilmişti. Kurganlarda silahlar, at koşumları, elbise parçaları, günlük ev eşyaları mevcuttu. Kazı raporları V.D. Kubarev ve G.V. Kubarev²⁵ tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yy.ın ikinci yarısı - VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

Taldura II: Beltir vadisinin 6 km. batısında yer almaktadır. 1981 yılında 3 kurgan kazılmış, 2 numaralı kurganın Göktürk dönemine ait olduğu tespit edilmiştir ve erken demir devrine ait bir kurganın üzerine yapılmıştı. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı, at iskeleti insan iskeletinin üst kısmında yer almaktaydı ve bu duruma Göktürk kurgan geleneğinde çok nadir rastlanmaktadır. Kurganda silahlar ve at koşumları yer almaktaydı. Kazı raporları Mogilnikov ve Yelin²⁶ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yüzyılın ikinci yarısı VIII. yüzyılın ilk yarısına aittir.

Taşanta: Taşanta köyünün yakınındadır. Taşanta I mezarlığında İskit dönemine ait kurganların doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 5

²⁴ D. G. Savinov, "Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala (K Voprou o Videlenii Kurayskoy Kulturi)", *Arheologiya Severnoy Azii*, Novosibirsk 1982, s. 102-122.

²⁵ V. D. Kubarev, G. V. Kubarev, "Raskopki na r. Talduair", *Arheologičeskiye Otkritiya 1994 goda*, Moskova 1995b, s. 281.

²⁶ V. A. Mogilnikov, V. N. Yelin, "Kurganı Taldura", *Arheologičeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 gg.*, Gorno-Altaysk 1983, s. 127-153.

numaralı kurgan kazılmış, kurganda at iskeletine rastlanmıştır. Kurganda at iskeletiyle birlikte insan iskeletinin olmaması fakat yay kaplaması, bıçak gibi eşyaların olması bu kurganın anıt mezar olduğunu göstermektedir. Taşanta III mezarlığında ise yine İskit dönemine ait kurganların doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 10 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurgan daha önce soyulmuştu ancak içerisinde doğu istikametine çevrilmiş insan ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti varlığını korumaktaydı, ayrıca at ve insan arasına da birkaç kazık çakılarak set çekilmişti. Silahlar, at koşumları, günlük ev eşyaları ve elbise parçaları kurganda bulunan eşyalardı. Kazı raporu Kubarev²⁷ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VIII.-IX. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.

Yustid: Yustid nehri vadisinde yer almaktadır. Yustid I mezarlığında Göktürlere ait 8 numaralı kurgan kazılmış, kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeletine rastlanmıştır. Yustid XII mezarlığında İskit kurganlarının doğusunda yer alan Göktürlere ait 28 ve 29 numaralı kurganlar çember şeklindeki taş dolgudan oluşmaktaydı. Kurganlarda birer insan iskeleti ve birisinde bir adet diğerinde iki adet at iskeleti mevcuttu. Atlarla insanlar arasına ağaç ve taştan setler yapılmıştı. Aynı mezarlıkta erken demir devrine ait kurganların üzerine inşa edilen 3 adet Göktürk kurganı da mevcuttu (3, 12 ve 14 numaralı kurganlar). Bunlardan 3 numaralı kurganda sadece insan iskeleti, 14 numaralı kurganda insan ve at iskeleti vardı. 12 numaralı kurgan ise dağılmış haldeydi. Yustid XIV mezarlığında ise Göktürlere ait 1 ve 2 numaralı kurganlar kazılmış, kurganlardan birinde insan doğuya diğerinde ise kuzeye çevrilmişti, yanlarında birer at mevcuttu ve insanlarla ters istikamete çevrilmişti, atlarla insanlar arasında taştan yapılmış set mevcuttu. Yustid XXIV mezarlığında Göktürlere ait bir kurgan kazılmıştır, 13 numaralı bu kurgan İskit kurganlarının doğusunda yer almaktaydı. Kurganda kuzeye çevrilmiş bir insan ve tersi yöne çevrilmiş bir at iskeleti yer almaktaydı, atla insan arasına ağaç kazık çakılarak bir set çekilmişti. Bunlardan

²⁷ Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya*, s. 367-368.

başka Yustıd mezarlıkları çevresinde 30-40 m. yükseklikteki bir mağarada yer alan kaya mezarı açılmıştır. Mezarda bir çocuk iskeletiyle birlikte bir adet boynuzlu küçükbaş hayvan iskeleti, ağaçtan yapılmış beşik parçaları, seramik kap yer almaktaydı. Kurganlarda genel olarak silahlar, at koşumları, süs eşyaları, elbise aksesuarları ve bunun içinde ipek elbise parçaları, iş gereçleri ve günlük ev eşyalarından bazıları bulunmuştur. Kurganlar farklı zamanlara ait olmakla birlikte VII.-X. yüzyıl aralığına tarihlendirilmektedir.²⁸

Çemalsk Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Bike: Yelenda köyünün 5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Mezarlık, 1989 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 2 kurgan kazılmıştır. Bike I mezarlığında kazılan 9 numaralı kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve yanında onunla ters istikamette yatan bir at iskeleti mevcuttu. Bike III mezarlığında İskit dönemine ait bir kurganın doğusunda yer alan Göktürk dönemine ait 3 numaralı kurgan kazılmış ve anıt mezar olduğu anlaşılmıştır. Kurgan çukuru ikiye bölünmüş bir tarafına güney istikametine çevrilmiş at yerleştirilirken diğer tarafı boş bırakılmıştır. Bike IV mezarlığında Göktürk dönemine ait 1 numaralı kurgan kazılmış fakat yağmalanmış olduğu anlaşılmıştır. Bu kurganda kuzeydoğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve ona ters istikamette 2 at iskeleti vardı. İnsan iskeletiyle at iskeletlerinin arasında taş dizilerek yapılmış bir set mevcuttu. Buradaki insan iskeleti yetişkin bir kadına aitti ve kadının yanında bebek iskeleti de mevcuttu. Aynı zamanda silahlar, at koşumları, süs eşyaları ve çeşitli iş araçları da yanında bulunan eşyalar arasındaydı. Bu kurganlara ait kazı raporları yayınlanmıştır.²⁹ Bu kurganlar VII.-IX. yüzyıllara aittir.

²⁸ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 174-175.

²⁹ G. V. Kubarev, "Drevneturkskiye Kenotaf iz Bike-III", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul 1994b, s. 82-86; Kubarev, Kireyev, Çeremisin, "Kurganı Uroçişe Bike", s. 43-95; Kubarev, *Kultura Drevnih Turok Alataya*, s. 382-384.

Çoba VII: Yelenda köyünün 15 km. güneydoğusunda Çoba vadisinde yer almaktadır. Göktürk dönemine ait olan 1 numaralı kurgan kazılmıştır, kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş 2 at iskeleti mevcuttu, insanla atların arasına topraktan bir set çekilmişti. Bu kurganda nadir bir eşya olarak at derisi yer almaktaydı, at koşumları, elbise aksesuarları ve iş aletleri bulunan diğer eşyalardır. Kazı raporları Larin ve Surazakov³⁰ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

Çoburak I: Çoburak nehrinin yakınında yer almaktadır. Mezarlık, A.P. Borodovskiy başkanlığındaki kazı ekibi tarafından incelenmiş, Göktürk dönemine ait 1, 2 ve 3 numaralı kurganlar kazılmıştır. Kurganlar bir veya iki sıra halinde istiflenmiş büyük taşlardan oluşmaktaydı. 1 numaralı kurgan soyulmuştu, kurganın içinde dağınık halde insan, at ve koyun iskeleti ve beraberlerinde elbiseler, at koşumları mevcuttu. 2 numaralı kurganda ise sadece at iskeleti, silahlar ve günlük ev eşyaları vardı. İnsan iskeleti ve at koşumlarına ait parçalardan tek bir tane dahi yoktu. 3 numaralı kurgan da 2 numaralı kurgan gibi anıt mezardı, ancak 3 numaralı kurganda hiçbir eşya yoktu. Kazı raporu A.P. Borodovskiy³¹ tarafından yayınlanmıştır. Bu kurganlar VII.-X. yüzyıl aralığına aittir.

Dyalıyan: Oroktoy nehrinin ağzından 2 km. güneydoğuda yer almaktadır. Mezarlık, 1990 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 2 numaralı kurgan kazılmış ve kurganın daha önce soyulmuş olduğu tespit edilmiştir. Kalan materyallere göre kuzey istikametine çevrilmiş bir insan iskeletiyle, ona ters istikamete çevrilmiş bir at iskeleti ve

³⁰ O. V. Larin, A. S. Surazakov, "Raskopki Mogilnika Çoba-7", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul 1994, s. 86-91.

³¹ A. P. Borodovskiy, "İssledovaniye Odnogo iz Pogrebalno-Pominalnih Kompleksov Drevneturkskogo Vremenina Sredney Katuni", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul 1994, s. 75-82.

kemer takımı olduğu anlaşılmıştır. Kazı raporu Mitko ve Teterin³² tarafından yayınlanmıştır. Kurganın VIII.-IX. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmektedir.

Kışneg-Uval: Edigan köyünden 900 m. uzaklıkta yer almaktadır. Yu.S. Hudyakov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 2009 yılında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır fakat kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece Hudyakov'un verdiği kısa bilgiler mevcuttur.³³

Oroktoy: Oroktoy köyünün 4 km. doğusunda yer almaktadır. Mezarlıkta 1 numaralı kurgan kazılmış, kurgan çukurunda ağaçtan yapılmış bir mezar odasında kafası kuzeydoğu istikametine çevrilmiş genç bir insan bulunmuştur. Yanında ise silahlar ve kemik askı yer almaktaydı. Kurgan V.-VI. yüzyıllara aittir.³⁴

Titkesken VI: Elanda köyünün 2 km. güneyinde Titkesken nehrinin ağzında yer almaktadır. Altay Devlet Üniversitesi tarafından 1988-89 yıllarında Göktürk dönemine ait 1, 5 ve 10 numaralı kurganlar kazılmıştır. Bu kurganlar da diğerlerinde olduğu gibi İskit dönemine ait kurganların doğu tarafında yer almaktaydı. 5 ve 10 numaralı kurganda doğu istikametine çevrilmiş birer insan ve yanlarında batı istikametine çevrilmiş birer at iskeleti yer almaktaydı. 1 numaralı kurganda ise sadece insan iskeleti vardı. Kurganlarda genel olarak silahlar, çeşitli iş gereçleri bulunmuştur. Kazı raporları yayınlanmıştır. Kurganlar VI.-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.³⁵

³² O. A. Mitko, Yu. V. Teterin, "Drevneturkskoye Pagrebeniye Mogilnika Dyalyan", *Problemy Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii*, Gorno-Altaysk 1992, s. 85-86.

³³ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 161.

³⁴ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 165.

³⁵ Yu. F. Kiryuşin, V. V. Gorbunov, N. F. Stepanova, A. A. Tişkin, "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Titkesken-VI", *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, №3, Gorno-Altaysk 1998, s. 165-175.

Tyangıs-Tıt: Edigan köyünün 2 km. batısında yer almaktadır. Mezarlık, 1988 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait olan 4 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurgan İskit dönemine ait olan bir kurganın üzerine yapılmıştır. Kurgandaki insan iskeleti dağılmış vaziyetteydi ve at iskeleti de bulunmamaktaydı. Elbiseler, silahlar ve at koşumları bulunmuştur. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.³⁶

Ust-Biyke III: Yelanda köyünün 6,5 km. güneydoğusunda yer almaktadır. 1997 yılında incelenmiş ve Göktürlere ait olan 5 ve 6 numaralı kurganlar kazılmıştır. 6 numaralı kurganda kuzeydoğu istikametine çevrilmiş bir insan iskeleti bulunmuş, bunun güneydoğu tarafında ise hayvan konulması için taş set çekilerek bir alan oluşturulmuştu fakat herhangi bir hayvan mevcut değildi. 5 numaralı kurganda ise atla birlikte gömme geleneği vardı. Kurganlarda silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları ve günlük ev eşyalarından vardı. Kazı raporları Tişkin ve Gorbunov³⁷ tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VI. yüzyıla aittir.

Ust-Çoba I: Edigan ve Kuyus yerleşimlerinin arasında yer almaktadır. Mezarlık, 1990 yılında incelenmiş, Göktürk dönemine ait 1 ve 3 numaralı kurganlar kazılmıştır. 1 numaralı kurganda kafası güney istikametine çevrilmiş bir erkek iskeleti ve kuzey ve güney istikametlere çevrilmiş 2 adet at iskeleti yer almaktaydı. Kurganda elbise aksesuarları ve at koşumları mevcuttu. 3 numaralı kurganda bir çocuk iskeleti yer almaktaydı, kurgan tamamen soyulmuş ve tahrip edilmişti, geriye herhangi bir eşya kalmamıştı. Kurganların kazı raporu

³⁶ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 169.

³⁷ A. A. Tişkin, V. V. Gorbunov, "Raskopki na Altaye", *Arheologičeskiye Otkriyaya 1997 goda*, Moskova 1999, s. 316-318.

Solovyev³⁸ tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

Ust-Edigan: Edigan nehrinin ağzından 3 km. uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlıkta Hudyakov başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1988-1991 yıllarında incelemeler yapılmıştır. Kazı raporları yayınlanmamıştır, sadece Hudyakov tarafından dile getirilmiştir, o yüzden sadece varlığı bilinmektedir.³⁹

Ust-Oroktoy: Oroktoy nehrinin Katun nehrine döküldüğü yerden birkaç metre uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlık, 1989-1990 yıllarında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait bir kurgan kazılmıştır ancak kurgan daha önce soyulmuş ve aşırı derecede tahrip edilmişti. Bulunan materyallerden atla birlikte gömülen bir insan iskeleti olduğu anlaşılmaktadır. Toka, demir levha ve kemik saplı üç köşeli ağız olan bir alet geriye kalan eşyalar arasındaydı.⁴⁰

Yukarı Yelenda I: Yelenda köyünde yer alan mezarlık 5 kurgandan oluşmaktadır. 1988 yılında Altay Devlet Üniversitesi tarafında incelenmiş ve 4 numaralı kurganın kazısı yapılmıştır. Kurgan soyulmuş ve şiddetli derecede tahrip edilmişti, kalıntılardan elde edilen bilgilere göre bir insan ve bir at gömülmüştür. Düzensiz bir şekilde yer alan savaş aletleri ve at koşumları da bulunan eşyalar arasında yer almaktaydı. Kurgan V.-VI. yüzyıllara aittir.⁴¹

³⁸ A. İ. Solovyev, “İssledovaniya na Mogilnike Ust-Çoba-I na Sredney Katuni”, *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, №4, Gorno-Altaysk 1999, s. 123-133.

³⁹ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 172.

⁴⁰ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 172.

⁴¹ Yu. F. Kiryuşin, S. V. Neverov, N. F. Stepanova, “Kurganniy Mogilnik Verh-Yelenda-I v Gornom Altaye”, *Arheologičeskiye İssledovaniye na Katuni*, Novosibirsk 1990, s. 222-242.

Ulagan Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Alagail: Aktaş kasabasına 12-17 km. uzaklıkta Alagail vadisinde yer almaktadır. 1968-1969 yıllarında Göktürk dönemine ait 22 numaralı kurgan kazılmıştır. Kazı raporlarının sadece bir kısmı yayınlanmıştır. Kurgan VI. yy.ın ikinci yarısı - VII. yy.ın ilk yarısına aittir.⁴²

Koo II: Koo köyünün yakınında yer almaktadır. 1983 yılında Rusya Kemerovo Devlet Üniversitesi Altay kazı ekibi tarafından Göktürk dönemine ait at defini incelenmiştir. Buradaki 1 numaralı kurganda at iskeleti ve insana ait kafatası, bronz kemer plakaları, at koşumları bulunmuştur. Kurganın VII.-VIII. yüzyıllara ait olduğu düşünülmektedir.⁴³

Kudırge: Çulışman ırmağının sağ tarafında Kudırge denilen yerde bulunmaktadır. İlk olarak S.İ. Rudenko tarafından incelenmiştir. 1948 yılında A.A. Gavrilova tarafından Göktürk dönemine ait 20 adet kurganın (1-13, 15, 18, 22-26 numaralı kurganlar) kazısı tamamlanmıştır. Bunlardan 9 tanesinde hem insan iskeleti hem de at iskeleti, 7 tanesinde sadece insan iskeleti, 3 tanesinde de sadece at iskeleti mevcuttu. Atla birlikte gömülen insan iskeletleri güney istikametine, bu kurganlardaki atlar ise genellikle kuzey istikametine çevrilmişti. Yalnız gömülen insanlar da aynı istikamete çevrilmişti. Atsız sadece insanların gömüldüğü bazı kurganlarda ise at eşyaları vardı. Yalnız gömülen atlar ise güney veya kuzey istikametlerine çevrilmişti. Sadece 3 kurganda tahtadan yapılmış tabut görünümünde küçük oda mevcuttu. 22 numaralı kurgan ise anıt mezar idi ve birisi güneye, diğeri kuzeye çevrilmiş iki at iskeleti mevcuttu, bunların iki erkek savaşı için yapıldığı kurgandaki eşyalardan anlaşılmaktadır. Kurganlarda silahlar, at koşumları, iş gereçleri, elbise aksesuarları, süs eşyaları ve günlük ev

⁴² A. İ. Martinov, A. M. Kulemzin, G. S. Martinova, "Raskopki Mogilnika u Poselka Aktaş v Gornom Altaye", *Altay v Epohu Kamnya i Rannego Metalla*, Barnaul 1985, s. 147-172.

⁴³ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 161-162.

eşyalarından vardı. Kazı raporları Gavrilova⁴⁴ tarafından yayınlanmıştır. Kudırge mezarlığındaki Göktürk dönemine ait bu kurganların VI.-VII. yüzyıllara ait oldukları kaydedilmektedir.

Pazırık: Balıktuyul nehrinin Büyük Ulagan nehrine döküldüğü yerden 2 km. kuzeydoğuda yer almaktadır. 1949 yılında S.İ. Rudenko ve A.A. Gavrilova tarafından kazılan 5 ve 6 numaralı kurganlar eski döneme ait kurganların üzerine yapılan Göktürk dönemi kurganlardır. Kurganlardan birisinde dağılmış halde at iskeleti, silahlar ve at koşumları bulunmuştur. Kazı raporları Gavrilova⁴⁵ tarafından yayınlanmıştır.

Ust-Koks Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Katanda: Katanda köyünün yakınında yer almaktadır. Katanda I mezarlığında 1965 yılında V.V. Radlov tarafından inceleme yapılmıştır. Kazı raporları sadece Radloff⁴⁶ ve Zaharov⁴⁷ tarafından ve kısmen yayınlanmıştır. Bu mezarlıktaki 1 numaralı kurgan kayda değerdir ve kurganda bir erkek iskeleti, bir at iskeleti ve bunlarla birlikte silahlar, at koşumları, ipek parçaları, gümüş kap bulunmuştur. Katanda II mezarlığında ise S.İ. Rudenko başkanlığındaki kazı ekibi tarafından 1925 yılında incelemeler yapılmıştır. Bu mezarlıktaki 1 numaralı kurganda bir genç ve bir de at iskeleti yer almaktaydı. Genç doğu istikametine, at ise batı istikametine çevrilmişti. Kurganda at koşumları

⁴⁴ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 140-142; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 216; Gavrilova, *Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen*, s. 24-30.

⁴⁵ Gavrilova, *Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen*, s. 73-74.

⁴⁶ W. Radloff, *Sibiryadan II*, (Çev.: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 115-127.

⁴⁷ Zaharov, "Materialı po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.)", s. 71-106.

ve kemik eşyalar vardı. 1925 yılında S.İ. Rudenko tarafından incelenen 2 numaralı kurganda ise batı yöne çevrilmiş yaşlı bir insan iskeletiyle bir de at iskeleti yer almaktaydı, ayrıca kurganda silahlar, elbise aksesuarları, iş araçları, at koşumları ve Türgeş parası mevcuttu. 1954 yılında Gavrilova tarafından farklı dönemlere ait 3 mezar çukuruna sahip olan 5 numaralı kurgan kazılmıştır ve kurganda bir kadın iskeletiyle birlikte bir de at iskeleti bulunmuştur. Kadın kuzeydoğu yönüne, at ise güneybatı yönüne çevrilmişti. Kurganda elbiseler (elbiselerle birlikte bulunan kemer takımı erkek tipindeydi), süs eşyaları, günlük ev eşyaları ve at koşumları bulunmuştur. Bahsi geçen 1, 2, ve 5 numaralı kurganların kazı raporları Gavrilova⁴⁸ tarafından yayınlanmıştır. Katanda III mezarlığında ise 1984 yılında Altay Devlet Üniversitesi tarafından Göktürk dönemine ait 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 16, 21 numaralı 10 adet kurgan ve içinde mezar çukuru bulunmayan 22 numaralı ritüel eserin kazısı yapılmıştır. Kurganların tamamı taş dolguluydu ve fazla büyük değillerdi, kurganların bir kısmı soyulmuştu. 1, 2, 3, 6, 16 numaralı kurganlarda doğu istikametine çevrilmiş insan iskeleti ve batı istikametine çevrilmiş at iskeleti yer almaktaydı. 5 ve 7 numaralı kurganlarda sadece birer tane doğu istikametine çevrilmiş insan iskeleti mevcuttu; 4, 11, 21 numaralı kurganlar ise anıt mezardı. 22 numaralı kurganda ise höyük altında herhangi bir yapı veya çukur bulunamamıştır. İncelenen kurganlarda ve anıt mezarlarda silahlar, at koşumları, elbise aksesuarları, günlük ev eşyaları, süs eşyaları bulunmuştur. Kazı raporları Mamadakov ve Gorbunov⁴⁹ tarafından yayınlanmıştır. Bu mezarlıklardaki kurganlar VII.-X. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

⁴⁸ Gavrilova, *Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen*, s. 57-68.

⁴⁹ Yu. T. Mamadakov, V. V. Gorbunov, "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Katanda-III", *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, Gorno-Altaysk 1997, s. 115-129.

Ust-Kan Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Bajıntı: Yakonur köyünden 9 km. kuzeybatıda yer almaktadır. 1978 yılında mezarlıkta incelemeler yapılmış, Göktürk dönemine ait 29 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda doğuya çevrilmiş bir insan iskeleti ve batıya çevrilmiş bir de at iskeleti bulunmuş, atla insan arasına taştan bir set çekilmişti. Kurgan defneciler tarafından soyulduğu için atla insanın kafatasları bulunamamıştır. Kurganda savaş aletleri ve günlük ev eşyaları vardı. Kazı raporu Surazakov⁵⁰ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı - VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

Kırlık II: Kırlık köyünün 4 km. güneydoğusunda Katun nehrinin sağ tarafında yer almaktadır. Buradaki Göktürk dönemine ait 2 ve 4 numaralı kurganlar 1983 yılında kazılmıştır. Her iki kurganda da doğu istikametine çevrilmiş insan iskeletine rastlanmış ve birisinde at, diğesinde koyun iskeleti bulunmuştur, at ve koyun batı istikametine çevrilmişti. Bu ikisinden başka, insan iskeletinin bulunmadığı fakat batı istikametine çevrilmiş koyun iskeletinin yer aldığı bir de anıt mezar kazılmıştır. Kurganlarda genel olarak at koşumları yer almaktaydı. Bu kurganlara ait kazı raporları Borodayev ve Mamadakov⁵¹ tarafından yayınlanmıştır. Kurganlar VII. yy.ın ikinci yarısı - VIII. yy.ın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.

Sarı-Kobı: Yakonur köyünün güneydoğusunda Sarı-Kobı vadisinde yer almaktadır. 1978 yılında incelenmiştir. Göktürk dönemine ait olan 17 numaralı kurganda sadece at iskeleti yer almaktaydı, güneydoğu istikametine çevrilmiş 2 at ve atla birlikte at koşumları bulunmaktaydı. Kurganın doğu tarafında 57 tane balbal dizisi bulunmaktaydı. Kazı

⁵⁰ A. S. Surazakov, "Raskopki v Gornom Altaye", *Arheologičeskiye Otkritiya 1978 goda*, Moskova 1979, s. 272-274.

⁵¹ V. B. Borodayev, Yu. T. Mamadakov, "Mogilniki Kırlık-I i Kırlık-II v Gornom Altaye", *Problemi Ohranı Arheologičeskih Pamyatnikov Sibiri*, Novosibirsk 1985, s. 51-88.

raporu Surazakov⁵² tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VI. yy.ın ikinci yarısı - VII. yy.ın ilk yarısına aittir.

Yabogan: Ust-Kan köyünün 4 km. doğusunda Sarı-Koba vadisinde bulunan Göktürlere ait tek bir kurgandır, 1990 yılında kazılmıştır. Kurganda kafası kuzeye çevrilmiş bir insan iskeleti ve onunla ters istikamette bir at iskeleti yer almaktaydı ve atla insan arasına dikeyine yerleştirilmiş taş plakalarla set çekilmiştir. Kurganda günlük ev eşyalarından parçalar, silahlar ve at koşumları bulunmuştur. Kazı raporu Koçeyev ve Surazakov⁵³ tarafından yayınlanmıştır. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı – VIII. yy.ın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.

Yakonur: Yakonur köyünün yakınında yer almaktadır. Mezarlık M. P. Gryaznov başkanlığındaki arkeoloji ekibi tarafından 1939 yılında incelenmiş, Göktürlere ait olan 3 ve 5 numaralı kurganlar kazılmıştır. 3 numaralı kurganda ağaçtan yapılmış bir mezar odasında bir kadın iskeleti, bir at iskeleti ve bunlarla birlikte günlük ev eşyaları, süs eşyaları ve at koşumları bulunmuştur. 5 numaralı kurgan ise soyulmuştu, kurganda bir insan iskeleti ve iki tane de at iskeleti yer almaktaydı. Silahlar, at koşumları ve elbise parçaları ise kurganda bulunan eşyalardı. Kazı raporu Gryaznov⁵⁴ tarafından yayınlanmıştır.

Şebalin Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Pesçanaya II: Beş-Ozek köyünün 2 km. doğusunda yer almaktadır. Mezarlık 1989 yılında incelenmiş, 2 numaralı kurgan kazılmıştır. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve yanında ise elbiseler,

⁵² A. S. Surazakov, "Ob Arheologičeskih İssledovaniyah v Gornom Altaye", *Arheologiya i Etnografiya Altaya*, Barnaul 1982, s. 121-136.

⁵³ V. A. Koçoyev, A. S. Surazakov, "Kurganı Mogilnikov Yabogan I i II", *Arheologičeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya*, Gorno-Altaysk 1994, s. 70-81.

⁵⁴ M. P. Gryaznov, "Raskopki na Altaye", *SGE*, Sayı I, Leningrad 1940, s. 17-21.

silahlar ve at koşumları yer almaktaydı. Yelin ve Mogilnikov⁵⁵ tarafından kurganın sadece kısa bir betimlemesi yapılmıştır.

Taş Log: Şebalino köyünün güneydoğusunda yer almaktadır. Kazıda elde edilen materyaller 2002 yılında ilçe müzesine taşınmıştır. Kurgandaki eşyalar ise at koşumları, günlük eşyalar ve süs eşyalarından oluşmaktaydı.⁵⁶

Dağlık-Altaysk: Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Dağlık-Altaysk şehrinin batı tarafında yer almaktadır. Kurganlardan birisi 1988 yılında S.M. Kireyev tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.⁵⁷ Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir insan ve batı istikametine çevrilmiş bir at iskeleti vardı. Bunlarla birlikte elbise parçaları, silahlar ve at koşumları mevcuttu. Kurgan VII.-VIII. yüzyıllara aittir.

Rusya Altay Bölgesindeki Göktürk Kurganları

Balçikova Çevresi III: Rusya Altay bölgesi Çarışkiy'de Sentek ve Pakrovka yerleşim yerlerinin arasında yer almaktadır. Bölgede 2000 yılında incelemeler yapılmış ve mezarlıkta bulunan Göktürk dönemine ait 7 numaralı anıt mezar kazılmıştır. İskit dönemine ait kraliyet kurganının doğusunda yer almaktaydı ve çember şeklinde taş dizilerek oluşturulmuş 10 adet ritüel alan vardı, bu ritüel alanlar da kazılmış fakat herhangi bir şey bulunamamıştır. Anıt mezar soyulmuştu, içinde

⁵⁵ V. N. Yelin, V. A. Mogilnikov, "İssledovaniye Drevnih Kurganov Beş-Ozeka", *Ohrana i İzüçeniye Kulturnogo Naseleniya Altaya*, Sayı II, Barnaul 1993, s. 218-220.

⁵⁶ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 158.

⁵⁷ S. M. Kireyev, "Pogrebeniye Turkskogo Voina iz Gorno-Altayska", *Ohrana i İzüçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya*, Sayı II, Barnaul 1993, s. 230-235.

2 adet at iskeleti ve zırh parçaları, boynuz yay kaplaması mevcuttu. Kazı raporu Şulga ve Gorbunov⁵⁸ tarafından yayınlanmıştır.

Biryuzovaya Katun: Rusya Altay bölgesinde Katun nehrinin yukarı kollarından olan Tavduşka nehrinin ağzından 3-4,5 km. uzaklıkta yer almaktadır. Mezarlıkta, 2005-2009 yıllarında incelemeler yapılmıştır. Tüm bu zaman içerisinde 1, 3 ve 9 numaralı kurganlar kazılmıştır. 1 ve 9 numaralı kurganlarda atla birlikte gömülmüş ikişer insan iskeleti bulunmuştur, insan iskeletleri doğu istikametine, atlar ise onlarla ters istikamete gömülmüştü. 3 numaralı kurganda ise yine doğu istikamete çevrilmiş bir insan iskeleti mevcuttu fakat at iskeleti yoktu. Kurganlardan savaş aletleri, at koşumları, iş gereçleri, süs eşyaları ve günlük ev eşyaları bulunmuştur. Kurganlar VII.-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.⁵⁹

Tavdin Mağarasındaki Kurgan: Rusya Altay Bölgesi'ndeki Altay ilçesinde Tavdin mağarasında yer alan Göktürk dönemine ait tek bir kurgandır. Kurgan 2004 yılında P.İ. Şulga tarafından incelenmiştir. Kurgan yuvarlak şekilde ve fazla büyük olmayan taş yığınının oluşmaktaydı. Kurganda doğu istikametine çevrilmiş bir delikanlı ve batı istikametine çevrilmiş bir tay yer almaktaydı, ayrıca silahlar, at koşumları, günlük ev eşyaları ve elbise aksesuarları vardı. Kurgan hakkında Borodovskiy ve Borodovskaya⁶⁰ bilgi vermektedir. Kurgan VII. yy.ın ikinci yarısı VIII. yy.ın ilk yarısına aittir.

Altay Kaya Resimleri: Türk tarihi hakkında değerli bilgiler veren kalıntılardan birisi de kaya resimleridir. Kaya resimleri çizildiği dönemde yaşamış olan halkın manevi kültürü, araç-gereçleri, sanatı, hayvanları, avcılık ve savaşçılık özellikleri, giyim-kuşamları vb. hakkında

⁵⁸ Şulga, Gorbunov, "Fragment Dospheha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek...", s. 112-130.

⁵⁹ Seregin, Matrenin, *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya...*, s. 153.

⁶⁰ Borodovskiy, Borodovskaya, *Arheologičeskiye Pamyatniki Dolini Nijney Katuni...*, s. 57-59.

bilgiler veren somut deliller olma özelliği göstermektedir ve bu açıdan Türk tarihinin kaynakları arasında yerini almaktadır.

Altay'daki Biçiktu-Boom kaya resimleri Göktürk dönemine ait değerli tasvirlerle sahiptir. Bu kaya resimlerinde Göktürklerin kullandıkları yaylar, oklar, at üzerindeki savaş sahneleri, çeşitli hayvanların resimleri, av sahneleri, hayvanların birbiriyle olan mücadeleleri yansıtılmıştır.⁶¹ Biçiktu-Boom dışında Altay'da Kalbak-Taş, Adır-Kan, Calgız-Tobe, Har-Had isimleriyle bilinen yerlerdeki kaya resimleri de maddi-manevi kültürü yansıtan tasvirler içermektedir.⁶²

Kaynakça

BORODAYEV, V. B., MAMADAKOV, Yu. T., "Mogilniki Kırılık-I i Kırılık-II v Gornom Altaye", *Problemi Ohranı Arheologičeskih Pamyatnikov Sibiri*, Novosibirsk, 1985, s. 51-88.

BORODOVSKİY, A. P., "İssledovaniye Odnogo iz Pogrebalno-Pominalnih Kompleksov Drevneturkskogo Vremenina Sredney Katuni", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul 1994, s. 75-82.

BORODOVSKİY, A. P., BORODOVSKAYA, Ye. L., *Arheologičeskiye Pamyatniki Dolini Nijney Katuni v Epohu Paleometalla*, Novosibirsk 2013.

ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

GAVRİLOVA, A. A., *Mogilnik Kudırge kak İstoçnik po İstorii Altayskih Plemen*, Moskova, Leningrad 1965.

GRYAZNOV, M. P., "Raskopki na Altaye", *SGE*, Sayı I, Leningrad 1940, s. 17-21.

⁶¹ A. İ. Martinov, *Altay Kaya Resimleri Biçiktu-Boom*, Çev.: Z. Bağlan Özer, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 428-433.

⁶² N. N. Seregin, A.N. Muhareva, "İstoriya İzuçeniya Petroglifov Rannego Srednevekovya na Territorii Altaya", *Nauçnoye Obozreniye Sayano-Altaya*, № 1(9), 2015, s. 95-107.

HUDYAKOV, Yu. S., KOÇEYEV, V. A., “Drevneturkskoye Mumifitsirovannoye Zahoroneniye v Mestnosti Çatır u s. Jana-Aul v Gornom Altaye, *Gumanitarniye Nauki v Sibiri*, №3, 1997, s. 10-18.

HUDYAKOV, Yu. S., KOÇEYEV, V. A., MONOSEV, V. M., “Baltarganskiye Nahodki”, *Gumanitarniye Nauki v Sibiri*, №3, 1996, s. 46-53.

İLYUŞİN, A. M., “Ritualniye Zahoroneniya Koney v Gornom Altaye”, *Sohraneniye i İzuçeniye Pamyatnikov Arheologii Altayskogo Kraya*, Sayı 5, Barnaul 1995, s. 122-125.

KİREYEV, S. M., “Pogrebeniye Turkskogo Voina iz Gorno-Altayska”, *Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Altaya*, Sayı II, Barnaul 1993, s. 230-235.

KİRYUŞİN Yu. F., GORBUNOV, V. V., STEPANOVA, N. F., TİŞKİN, A. A., “Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Titkesken-VI”, *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, №3, Gorno-Altaysk 1998, s. 165-175.

KİRYUŞİN, Yu. F., NEVEROV, S. V., STEPANOVA, N. F., “Kurganniy Mogilnik Verh-Yelenda-I v Gornom Altaye”, *Arheologičeskiye İssledovaniye na Katuni*, Novosibirsk 1990, s. 222-242.

KİSELEV, S. V., *Drevnaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Moskova 1951.

KOÇEYEV, V. A., HUDYAKOV, Yu. S., “Rekonstruktsiya Uzdı iz Drevneturkskogo Pogrebeniya u s. Jana-Aul v Gornom-Altaye”, *Pamyatniki Drevneturkskoy Kulturi v Sayano,Altaye i Tsentralnoy Azii*, Novosibirsk 2000, s. 117-126.

KOÇEYEV, V. A., SURAZAKOV, A. S., “Kurganı Mogilnikov Yabogan I i II”, *Arheologičeskiye i Folklorniye İstoçniki po İstorii Altaya*, Gorno-Altaysk 1994, s. 70-81.

KUBAREV, G. V., “Drevneturkskiye Kenotaf iz Bike-III”, *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul 1994b, s. 82-86.

KUBAREV, G. V., “Jenskoye Drevneturkskoye Pogrebeniye iz Mogilnika Colin III”, *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Cilt 10, Sayı 5, 2011b, s. 221-240.

KUBAREV, G. V., *Kultura Drevnih Turok Altaya (Po Materialam Pogrebalnih Pamyatnikov)*, Novosibirsk 2005.

KUBAREV, G. V., KUBAREV, V. D., "Pogrebeniye Znatnogo Turka iz Balık-Sooka", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, №4, 2003, s. 64-82.

KUBAREV, V. D., KİREYEV, S. M., ÇEREMİSİN, D. V., "Kurganı Uroçışa Bike", *Arheologičeskiye İssledovaniya na Katuni*, Novosibirsk 1990, s. 43-95.

KUBAREV, V.D., "Drevneturkskiye Kenotafi Borotala", *Drevniye Kulturi Mongolii*, Novosibirsk 1985a, s. 136-148.

KUBAREV, V. D., KUBAREV, G. V., "Raskopki na r. Talduairz", *Arheologičeskiye Otkrıtiya 1994 goda*, Moskova 1995b.

LARİN, O. V., SURAZAKOV, A. S., "Raskopki Mogilnika Çoba-7", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul 1994, s. 86-91.

MAMADAKOV, Yu. T., GORBUNOV, V. V., "Drevneturkskiye Kurganı Mogilnika Katanda-III", *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, Gorno-Altaysk 1997, s. 115-129.

MARTINOV, A. İ., *Altay Kaya Resimleri Biçiktu-Boom*, Çev.: Z. Bağlan Özer, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

MARTINOV, A. İ., KULEMZİN, A. M., MARTINOVA, G. S., "Raskopki Mogilnika u Poselka Aktaş v Gornom Altaye", *Altay v Epohu Kamnya i Rannego Metalla*, Barnaul 1985, s. 147-172.

MİTKO, O.A., TETERİN Yu.V., "Drevneturkskoye Pagrebeniye Mogilnika Dyalyan", *Problemi Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii*, Gorno-Altaysk 1992, s. 85-86.

MOĞİLNİKOV, V. A., "Kurgan 85 Kara-Kobi-I i Nekotoriye İtogi İzuçeniya Drevneturkskoh Pamyatnikov Altaya v Svyazi s İssledovaniyami v Kara-Kobe", *İstoçniki po İstorii Respubliki Altay*, Gorno-Altaysk 1997, s. 187-234.

MOĞİLNİKOV, V. A., KUYBIŞEV, A. V., YELİN, V. N., "Raskopki v Kurote", *Problemi Sohraneniya, İspolzovaniya i İzuçeniya Pamyatnikov Arheologii Altaya*, Gorno-Altaysk 1992, s.83-84.

MOĞİLNİKOV, V.A., SURAZAKOV, A.S., "Raskopki Mogilnikov Bolşoy Yaloman-I-II", *Arheologičeskiye i Folkloriye İstoçniki po İstorii Altaya*, Gorno-Altaysk, 1994, s. 38-48.

MOĞILNİKOV, V.A., YELİN, V.N., “Kurganı Taldura (Курганы Талдура)”, *Arheologičeskiye İssledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 gg.*, Gorno-Altaysk 1983, s. 127-153.

MOLODİN, V. İ., NOVİKOV, A. V., SOLOVYEV, A. İ., “Pogrebalniye Kompleksi Drevneturkskogo Vremeni Mogilnika Kalcin-VIII”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, №2, 2003, s. 71-86.

MOLODİN, V. İ., POLOSMAK, N. V., NOVİKOV, A. V. vd., *Arheologičeskiye Pamyatniki Ploskogorya Ukok*, Novosibirsk 2004.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

RADLOFF, W., *Sibiryadan II*, (Çev.: Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

SAVİNOV, D. G., “Drevneturkskiye Kurganı Uzuntala (K Voprou o Videlenii Kurayskoy Kulturi)”, *Arheologiya Severnoy Azii*, Novosibirsk 1982, s. 102-122.

SEREGİN, N. N., MUHAREVA, A. N., “İstoriya İzuçeniya Petroglifov Rannego Srednevekovya na Territorii Altaya”, *Nauçnoye Obozreniye Sayano-Altaya*, № 1(9), 2015, s. 95-107.

SEREGİN, N. N., MATRENİN, S. S., *Arheologičeskiye Kompleksi Altaya II v. do n.e. – XI v. n.e.: İstoriya İssledovaniy i Osnovniye Aspekti İnterpretatsi*, Barnaul Azbuka 2014.

SOLOVYEV, A. İ., “İssledovaniya na Mogilnike Ust-Çoba-I na Sredney Katuni”, *Drevnosti Altaya: İzvestiya Laboratorii Arheologii*, №4, Gorno-Altaysk 1999, s. 123-133.

SOROKİN, S. S., “Tsepoçka Kurganov Vremen Rannih Koçevnikov na Beregu r. Kok-Su (Yujniy Altay)”, *ASGE*, Sayı 18, 1974, s. 62-91.

SURAZAKOV, A.S., “Ob Arheologičeskih İssledovaniyah v Gornom Altaye”, *Arheologiya i Etnografiya Altaya*, Barnaul 1982, s. 121-136.

SURAZAKOV, A. S., “Raskopki Pamyatnikov Kurata-II i Kor-Kobi-I”, *Problemi İzuçeniya Drevney i Srednevekovoy İstorii Gornogo Altaya*, Gorno-Altaysk 1990b, s. 56-96.

SURAZAKOV, A.S., “Raskopki v Gornom Altaye”, *Arheologičeskiye Otkritiya 1978 goda*, Moskova 1979, s. 272-274.

ŞULGA, P. İ., GORBUNOV, V. V., “Fragment Dospeha iz Turkskogo Kenotafa v Doline r. Sentelek”, *Materialı po Voennoy Arheologii Altaya i Sopredelnih Territoriy*, Barbaul 2002, s.112-130.

TİŞKİN, A. A., GORBUNOV, V. V., “Raskopki na Altaye”, *Arheologičeskiye Otkriyaya 1997 goda*, Moskova, 1999, s. 316-318.

YELİN, V. N., MOĞİLNİKOV, V. A., “İssledovaniye Drevnih Kurganov Beş-Ozeka”, *Ohrana i İzuçeniye Kulturnogo Naseleniya Altaya*, Sayı II, Barnaul 1993, s. 218-220.

YEVTYUHOVA, L. A., KİSELEV, S. V., “Otçet o Rabotah Sayano-Altayskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii v 1935 g.”, *Trudı GİM*, Sayı 16, 1941, s. 75-117.

ZAHAROV, A. A., “Materialı po Arheologii Sibiri (Raskopki V.V. Radlova v 1965 g.)”, *Trudı GİM*, Sayı I, 1926, s. 71-106.

